

Comparative Analysis of Ghareeb-e-Mami Form of Two Versions of Ajaib al-Makhlukat and Ghareeb al-Mujudaat Qazvini (11th and 10th Century A.H. Versions)

Zainab Karimi Baba Ahmadi¹ | Abolghasem Dadvar^{2✉}

1. PhD student in comparative and analytical history of Islamic art, Faculty of Arts, Alzahra University, Tehran, Iran. Email : Z.Karimi@alzahra.ac.ir
2. corresponding author: Professor of Art Research Department, Faculty of Arts, Alzahra University, Tehran, Iran. Email : a.dadvar@alzahra.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
21 May 2024
Received in revised form:
31 December 2024
Accepted:
06 January 2025

Keywords:
form,
strangeness,
Aja'ib al-Makhlukat wa
Ghara'ib al-Mawjudat,
Persian painting

“Ajaibnamehs” are one of the conventional traditions of Islamic historiography rooted in the oral culture of the people and are considered a kind of visual encyclopedia. This research aims to compare the relationship between text and image and to examine the differences and commonalities of the subject of research in two illustrated versions in paintings with the theme of human body, animal body, plant body, celestial bodies, strange and strange creatures (combined) dragon, Simorgh, Demon and angel pay. The content of this research is qualitative and descriptive-analytical with a comparative approach. Writing has been done by studying library documents and analyzing pictures, examining the text and image, and analyzing the differences and commonalities of the versions. The statistical population of this article is the two copies of Ajaib al-Makhlukat and Ghareeb al-Mujudat Qazvini (11th and 10th century A.H. versions) from the Organization of Records and the National Library of the Islamic Republic of Iran and the National Library of France. This article, in line with the goals, seeks to answer these questions: 1. How many types of strange creatures are there in Qazvini's two versions of Ajaib al-Makhlukat and Ghareeb al-Mujudat (11th and 10th century AH)? 2. Aspects of commonality and formal difference (taking into account the classification in question 1, what are the two versions of the research subject? The results indicate that the types of creatures in the manuscripts under study include: humans, animals, plants, constellations, divine stories and narrations, and strange and bizarre creatures (combined). The similarities and differences between these two manuscripts in terms of color, the way of drawing elements in realism and moving away from realism, visual details, the use of imagination, the style of penmanship, the use of narrations in the text of the original manuscript, and fidelity to the text can be traced.

Cite this article Karimi Baba Ahmadi, Zainab; Dadvar, Abolghasem. Comparative Analysis of Ghareeb-e-Mami Form of Two Versions of Ajaib al-Makhlukat and Ghareeb al-Mujudaat Qazvini (11th and 10th Century A.H. Versions), *Visual Art Studies of IRAN*, (2025), 2(1), 1-20. DOI: 10.22111/jart.2025.48803.1057

© Karimi Baba Ahmadi, Zainab; Dadvar, Abolghasem.
DOI: 10.22111/jart.2025.48803.1057

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

Extended Abstract

“Ajaibnamehs” are one of the conventional traditions of Islamic historiography rooted in the oral culture of the people and are considered a kind of visual encyclopedia. This research aims to compare the relationship between text and image and to examine the differences and commonalities of the subject of research in two illustrated versions in paintings with the theme of human body, animal body, plant body, celestial bodies, strange and strange creatures (combined) dragon, Simorgh, Demon and angel pay. The content of this research is qualitative and descriptive-analytical with a comparative approach. Writing has been done by studying library documents and analyzing pictures, examining the text and image, and analyzing the differences and commonalities of the versions. The statistical population of this article is the two copies of Ajaib al-Makhluqat and Ghareeb al-Mujudat Qazvini (11th and 10th century A.H. versions) from the Organization of Records and the National Library of the Islamic Republic of Iran and the National Library of France. This article, in line with the goals, seeks to answer these questions: 1. How many types of strange creatures are there in Qazvini's two versions of Ajaib al-Makhluqat and Ghareeb al-Mujudat (11th and 10th century AH)? 2. Aspects of commonality and formal difference (taking into account the classification in question 1, what are the two versions of the research subject? The painters of the two versions of depicting strange creatures have used composite forms: 1. human-animal and 2. animal-animal, and despite being strange, neither of them has hideous, ugly, or frightening faces. The two manuscripts of the book Ajaib al-Mukhlumat wa Gharaib al-Mujudat (10th and 11th century AH) studied in this article are in Arabic and their illustrators are unknown, and this is not mentioned in the introduction and illustrations of these manuscripts, as in the originals. These two manuscripts are kept in the National Library of France. The tenth-century manuscript was illustrated in 1001-1059 AH (1650-1650 AD) (URL1) and the eleventh-century manuscript was illustrated in 1141-1142 AH (1763-1762 AD) (URL2).

The Wonders of Creatures is a comprehensive and complete book on the introduction of strange and supernatural beings whose names appear in stories and mystical instructions in Islam and Christianity. In its illustrated versions, it presents religious stories in an illustrated form. The depiction of strangeness is one of the topics that has been popular in ancient works of art and popular belief. For this reason, its reflection in popular narratives of texts on astronomy, geography, and medicine can be followed and observed along with special images that lack rational aspects. It seems that in geographical texts, more attention has been paid to this trend than in other sciences, and one of them is the book The Wonders of Creatures and Strange Beings, by Muhammad ibn Mahmoud Qazvini. In this work, Qazvini acted as a natural scientist and explained the common scientific topics of the time. The work was originally written in Arabic and was published in the Islamic world and then translated into Persian and Turkish; it contains topics on the wonder of beings, humans, angels, seas, astronomy, jinn and devil, and the states of composite and strange creatures of the landscape. In order to reach convincing answers to the questions raised, this research, entitled "Ajaib-e-Nabi", is inevitably categorized by the form of each group. Due to the connection between painting and literature, poetry, and philosophy, what is depicted or not depicted in these pictorial examples of the world of beauty is the intangible manifestation created by man, which is called ajaib; strange (composite) beings are simplified but act very powerfully in terms of creating wonder in the viewer. The aim of this article is to reach a comprehensive and correct understanding of the contribution of the paintings in clarifying the contents of this oldest version of the Qazvin Encyclopedia.

The sources used to write the book Ajaib al-Makhluqat are of two types: works that have already been written in various fields, as well as materials that were narrated by travelers of that time, such as Ibn Fadlan. With regard to question one, it can be said that the illustrations of Ajaib al-Makhluqat are divided into six types of strange creatures. These elements are divided into two branches in the form of creatures: 1. Composite and 2. Composite. Composite creatures are of four types: 1. Human body 2. Animal body 3. Plant 4. Celestial forms. The section describing the forms is related to the initial part of the text of the manuscripts. This classification is divided into more detailed classifications. Composite creatures include two types: 1. Quranic stories and divine narrations 2. Strange and bizarre creatures (composite) divided into dragon, Simorgh, demon and angel. In the third part of the text version of this book, meteorology is discussed and explanations are given in the births of the three groups of humans, inanimate objects and plants. The images related to this part

are included in the form of composite creatures in this research. The second question can be answered as follows: The illustrator, considering the text and also his imagination, has created strange

and bizarre images that include the types of categories found in this writing. The color images of this version (tenth century) are completely flat and uniform and have not been used for dimensioning. The drawing style is unrealistic in humans and animals, and close to reality in objects, birds and plants. The brushstrokes are in the form of lines of equal thickness in all points and lack speed and slowness, and the purpose of this work is to separate adjacent colors. Attention to detail, simplicity, and at the same time, clarity in design is noticeable in the drawing of the figures. The image of the woman in this version lacks visual distinctions from the image of the man, and the woman and the man are depicted in almost the same format.

The Ajaibnama are one of the most important sources for understanding the cultural life, beliefs, customs, and beliefs of people over time. The stories and legends narrated in the Ajaibnama contain data about the culture and folklore of the people that we encounter less often in other works. Types of magic, magical benefits and harms of animals, magic spells, objects and stones, and natural phenomena such as mountains and seas, types of divans and supernatural beings such as fairies, jinn, ghouls, nisanas, dwalpa, Dajjal, etc., depict a set of beliefs and beliefs prevalent in each era. For this reason, studying the Ajaibnama contributes greatly to completing the sources of folklore, anthropology, and social history. A comparative study of the Ajaibnama makes it possible to examine the trajectory and evolution, development, or change of people's beliefs and beliefs from one period to another.

The results indicate that the types of creatures in the manuscripts under study include: humans, animals, plants, constellations, divine stories and narrations, and strange and bizarre creatures (combined). The similarities and differences between these two manuscripts in terms of color, the way of drawing elements in realism and moving away from realism, visual details, the use of imagination, the style of penmanship, the use of narrations in the text of the original manuscript, and fidelity to the text can be traced.

دوفصلنامه علمی-تخصصی مطالعات هنرهای تجسمی ایران

تحلیل تطبیقی فرمی غریب‌نمایی دو نسخه عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازدهم و دهم هجری قمری)

زینب کریمی باباحمدی^۱ | ابوالقاسم دادور^۲

۱. دانشجوی دکترای تخصصی تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: Z.Karimi@alzahra.ac.ir

۲. نویسنده مسئول: استاد گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: a.dadvar@alzahra.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۱ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۷ واژه‌های کلیدی: فرم، عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی، غریب‌نمایی، نگارگری.	«عجایب‌نامه‌ها» از جمله از سنت‌های مرسوم تاریخ‌نگاری اسلامی با ریشه در فرهنگ شفاهی مردم بوده و نوعی دانشنامه تصویری شمرده می‌شوند. این پژوهش با هدف تطبیق رابطه متن و تصویر و بررسی وجوه افتراق و اشتراک در دو نسخه مصور شده، با موضوع پیکر انسانی، پیکر حیوانی، گیاهی، صور افلاک، موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) ازدها، سیمرخ، دیو و فرشته می‌پردازد. مطالب این پژوهش از نوع کیفی بوده و به شیوه توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی است. نگارش، با مطالعه اسناد کتابخانه‌ای و تحلیل نگاره‌های نسخ مورد پژوهش، انجام پذیرفته است. جامعه پژوهش در این مقاله دو نسخه عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازدهم و دهم هجری قمری) از سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران و کتابخانه ملی فرانسه است. این نوشتار و همسو با اهداف، در پی پاسخ به این سؤالات است: ۱. در دو نسخه عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازدهم و دهم هجری قمری) چندگونه از موجودات غریب موجود است؟ ۲. وجوه اشتراک و افتراق فرمی (با در نظر گرفتن دسته‌بندی موجود در سؤال ۱) دو نسخه مورد پژوهش چیست؟ نتایج حاکی از این است که: گونه‌های موجودات موجود در نسخ مورد بررسی شامل: انسان، حیوان، گیاه، صورالکواکب، قصص و روایات الهی و موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) است. وجوه اشتراک و افتراق این دو نسخه از نظر رنگ، شیوه ترسیم عناصر در واقع‌گرایی و دورشدن از واقع‌نگاری، ریزه‌کاری‌های تصویری، بهره‌گیری از تخیل، شیوه قلم‌گیری، بهره‌گیری از روایات موجود در متن نسخه اولیه و وفاداری به متن قابل پیگیری است.

استاد: کریمی باباحمدی، زینب؛ دادور، ابوالقاسم. (۱۴۰۴). تحلیل تطبیقی فرمی غریب‌نمایی دو نسخه عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازدهم و دهم هجری قمری)، مطالعات هنرهای تجسمی ایران، ۱(۲)، ۲۰-۱.

DOI: 10.22111/jart.2025.48803.1057

© کریمی باباحمدی، زینب؛ دادور، ابوالقاسم.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

عجایب‌المخلوقات کتابی جامع و کامل است در زمینه معرفی موجودات غریب و ماورایی که نام این موجودات در اسلام و مسیحیت در داستان‌ها و همچنین رهنمودهای عرفانی آمده است. در نسخه‌های تصویری آن داستان‌های مذهبی را به صورت مصور ارائه داده است. عجایب‌نگاری از مباحثی است که در آثار کهن هنری و باور عامیانه با اقبال مواجه شده است. به همین سبب بازتاب آن در روایت‌های عامیانه متون نجوم، جغرافیا و طب به همراه تصاویر خاص و فاقد جنبه‌های عقلانی قابل پیگیری و مشاهده است. گویا در متون جغرافیایی، بیشتر از سایر علوم به این جریان بذل توجه شده و یکی از آن‌ها کتاب عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات، اثر محمد بن محمود قزوینی است. قزوینی در این اثر به عنوان یک عالم طبیعی عمل کرده و به توضیح مباحث علمی متداول زمانه پرداخته است. تألیف اولیه اثر به زبان عربی بوده و در جهان اسلام منتشر شد و سپس به زبان‌های فارسی و ترکی ترجمه شد؛ دربردارنده موضوعاتی در زمینه شگفتی موجودات، انسان، ملائک، بحر‌ها، ستاره‌شناسی، جن و شیطان و احوال موجودات مرکب و غریب منظر است. این پژوهش، برای رسیدن به پاسخ‌های قانع‌کننده برای سؤالات مطرح‌شده، ذیل عنوان عجایب‌نگاری، ناگزیر از دسته‌بندی نقوش براساس شکل هر گروه است. به دلیل ارتباط نگارگری و ادبیات، شعر و فلسفه، آن چیزی که در این نمونه‌های تصویری از عالم حسن به تصویر درمی‌آید یا تصویر نمی‌شود، نمود نامحسوس ایجادشده به دست انسان است که به آن عجایب گویند؛ موجودات غریب (تلفیقی) ساده شده اما از نظر ایجاد شگفتی در بیننده بسیار قدرتمند عمل می‌کنند. هدف این مقاله، رسیدن به درک جامع و درستی از سهم نگاره‌ها در روشن کردن مطالب این کهن‌ترین نسخه دایره‌المعارف قزوینی است. همچنین این مقاله با هدف تطبیق رابطه متن و تصویر و بررسی وجوه افتراق و اشتراک نگاره مورد پژوهش در دو نسخه مصور شده در نگاره‌های با موضوع پیکر انسانی، پیکر حیوانی، گیاهی، صور افلاک، موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) اژدها، سیمرغ، دیو و فرشته می‌پردازد. مطالب این پژوهش از نوع کیفی بوده و به شیوه توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی است. نگارش با مطالعه اسناد کتابخانه‌ای و تحلیل نگاره‌ها به بررسی متن و تصویر نسخه‌ها انجام پذیرفته است. جامعه پژوهش این مقاله دو نسخه عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازدهم و دهم هجری قمری) از سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران و کتابخانه ملی فرانسه است. این نوشتار و همسو با اهداف، در پی پاسخ به این سؤالات است: ۱. در دو نسخه عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازدهم و دهم هجری قمری) چندگونه از موجودات غریب موجود است؟ ۲. وجوه اشتراک و افتراق فرمی (با در نظر گرفتن دسته‌بندی موجود در سؤال ۱ دو نسخه مورد پژوهش چیست؟

۲- پیشینه پژوهش

سابقه هر تحقیق را باید نشانه‌ای از چگونگی مهارت و احاطه دانش محققان از موضوع مورد مطالعه شمرد و هر پژوهش علمی بر پایه، ارکان و نتایج تحقیقات پیشین استوار است. بدین سبب تحقیقات انجام‌شده، در ارتباط مستقیم با موضوع پژوهش هستند و شناخت آن‌ها، ابعاد مختلف مطالعه در مسئله پژوهش را روشن‌تر کرده و راه رسیدن به پرسش‌های حاضر را هموار می‌سازد. پژوهش‌های صورت گرفته بر کتاب عجایب‌المخلوقات به شرح ذیل است: تیموری و چنگیز (۱۴۰۱) در مقاله «اسطوره‌شناسی تمثیلی انسان‌های چند عضوی نقش شده در عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات (نسخه عربی مصور کتابخانه بوردو فرانسه)»، آورده است: ریشه‌یابی دقیق مکانی و زمانی آفرینش موجودات چند عضوی به دلیل مشترکات جوامع کهن در بسیاری از رسوم و نقوش غیرممکن به نظر می‌آید و به دلیل تأثراتی که کشورهای مختلف با ایران داشته‌اند، منجر به تأثیرات زیادی بر هنر در زمینه خلق چنین نمونه‌های اسطوره‌ای شده است. مسعودی امین (۱۴۰۱)، در مقاله «تطبیق شکلی نگاره‌های افلاک در نسخه‌های عربی (۶۷۸ ق)، فارسی (۸۹۸ تا ۹۹۷ ق)، عربی (۱۱۴۸ تا ۱۱۶۸ ق) «عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات» قزوینی و کتاب «التفهیم لاوائل صناعه التنجیم» به این نتیجه رسیده

است که نگاره‌ها و مضامین با موضوع افلاک در سه نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی با هم ارتباط داشته، اما محتوا برای تصویرگری کافی نیست و نگارگر به دلیل ابداع، به اطلاعات متون دیگر، از جمله، کتاب التفهیم لاوایل صناعة التنجیم مراجعه می‌کردند. صادقی‌نیا (۱۴۰۱)، در مقاله «بررسی انسان‌نگاره‌های نسخه‌خطی عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات (مطالعه موردی نسخه‌خطی عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی)» تلاش دارد میزان تطبیق متن با نگاره‌های موجود در نسخه منتخب را بررسی کند؛ نگاره‌ها در خدمت متن بوده و در عینیت بخشیدن به توصیفات متن و درک بهتر مطالب به خواننده کمک کرده‌اند مرز میان خیال و واقعیت را درهم شکسته و جذابیت تصاویر را با قدرت تخیل خود دوچندان کرده است. کامیار و زارع خلیلی (۱۴۰۰)، در مقاله «نقش عجایب‌نگاری در سنت دانشنامه تصویری ایران نمونه موردی: دانشنامه مصور عجایب المخلوقات قزوینی» با مدنظر قراردادن اینکه نویسنده (قزوینی) در زمان تصویرگری کتاب در قید حیات بوده، نگارگر آن چیزی را که در متن کتاب آمده، به تصویر درآورده و از هرگونه اضافاتی خودداری کرده است. نگاره‌هایی که در متن اصلی کتاب عجایب المخلوقات به تصویر کشیده شده‌اند، کاملاً در جهت تشریح مفهوم موجود در متن هستند. شایگان، غلامرضاییگی، سلطانی‌نیا (۱۴۰۰)، در مقاله «بررسی نحله‌های فکری-اعتقادی مؤثر بر توصیف آفرینش در عجایب المخلوقات طوسی» اشاره می‌کند که طوسی سعی دارد، توازن را در ارائه آرا، با درنظر گرفتن حساسیت‌های زمانه، برقرار سازد؛ اما بر آرای متشرعان تأکید دارد. نظر طوسی در موضوع آفرینش براساس ماده، مراتب (مدّت) و وسائط بسته شده و نتیجه آن عالم امکان است که دوگانه انسان و روح، مظهر تجلی آن محسوب می‌شود. ذبیحی، سلیم‌زاده، فرخ‌فر (۱۳۹۹)، در «تحلیل تطبیقی شخصیت‌پردازی موجودات تخیلی-تلفیقی در نگاره‌های نسخ عجایب المخلوقات قزوینی مکتب ایلخانی و مکتب گورکانی» بر این نتیجه اذعان دارند که وجه مشترک شخصیت‌پردازی موجودات تخیلی-تلفیقی در اولین نسخه عجایب المخلوقات قزوینی (مکتب ایلخانی) و همتای آن در گورکانی هند، از سبک نگارگری ایرانی و تفاوت آن‌ها، در کاربست رنگ است. حاتمی (۱۳۹۸)، در مقاله «بررسی انتقادی سنت عجایب‌نگاری در جهان اسلام؛ مطالعه موردی عجایب المخلوقات زکریای قزوینی» می‌نویسد: متن اثر قزوینی نشان می‌دهد که علم در جهان اسلام از حدود سده ششم، به میزان قابل توجهی با آنچه دانشمندان مسلمان سده‌های سوم و چهارم مد نظر داشتند، تفاوت دارد و به انحطاط رسیده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد عجایب‌نگاری حاصل دوران انحطاط علوم در تمدن اسلامی و فاصله گرفتن از رویکردهای تجربی، عقلی، مشاهده‌گرانه و انتقادی است. اشکواری و همکاران (۱۳۹۶)، در مقاله «عجایب‌نگاری در تمدن اسلامی: خاستگاه و دوره‌بندی» به بررسی سرچشمه‌ها، سیر تاریخی و مراحل تطور عجایب‌نگاری‌ها در تمدن اسلامی پرداخته است و از این طریق سه دوره آغاز و شکل‌گیری (قرون ۳ و ۴ ق)، اوج و شکوفایی (قرون ۵-۸ ق) و زوال و افول (قرن هشتم به بعد) را برای سیر تاریخی عجایب‌نگاری‌های اسلامی معرفی کرده است.

۴- روش پژوهش

این پژوهش با هدف تطبیق رابطه متن و تصویر و بررسی وجوه افتراق و اشتراک نگاره مورد پژوهش در دو نسخه مصورشده در نگاره‌های با موضوع پیکر انسانی، پیکر حیوانی، گیاهی، صور افلاک، موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) ازدها، سیمرخ، دیو و فرشته می‌پردازد. مطالب این پژوهش از نوع کیفی بوده و به شیوه توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی است. نگارش با مطالعه اسناد کتابخانه‌ای و تحلیل نگاره‌ها به بررسی متن و تصویر و واکاوی وجوه افتراق و اشتراک نسخه‌ها انجام پذیرفته است. جامعه پژوهش در این مقاله دو نسخه عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازدهم و دهم هجری قمری) از سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران و کتابخانه ملی فرانسه است.

رواج کتاب قزوینی را می‌توان به این دلیل دانست که از جمله کتاب‌های معدود غریب‌نما است که علاوه بر تصویر و جداول نجومی، با نگاره‌هایی مصور شده است که در کمال دقت ترسیم شده است. این گونه تصاویر در متن‌های عربی و فارسی نیز هست. در هیچ کجای کتاب اشاره‌ای به نام نگارگر یا خوشنویس کتاب در نسخه اولیه، نشده است. دو نسخه مورد پژوهش در این مقاله از کتاب عجائب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات (نسخه قرن دهم و یازدهم هجری قمری)، به زبان عربی بوده و نگارگران آن‌ها ناشناخته‌اند و در معرفی و نگاره‌های این نسخ نیز مانند نمونه‌های اولیه، به این مورد اشاره نشده است. این دو نسخه که تاکنون بر آن‌ها به صورت مکتوب مطالعه و معرفی انجام نگرفته است، در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شوند. نسخه قرن دهم در سال ۱۰۵۹-۱۰۰۱ ه.ق (۱۶۵۰-۱۶۵۰ میلادی) (URL1) و نسخه قرن یازدهم در سال ۱۱۴۲-۱۱۴۱ ه.ق (۱۷۶۳-۱۷۶۲ میلادی) (URL2) مصورسازی شده‌اند.

۶- تقسیم‌بندی تصاویر موجود در عجائب‌المخلوقات

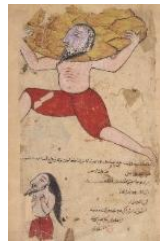
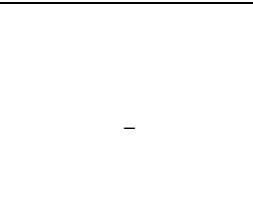
یکی از معروف‌ترین عجایب‌نامه‌ها، عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی است. وی کتاب را در سده هفتم هجری قمری پدید آورد. این کتاب به عربی در هیئت علم‌الاشیاء و جهان‌شناسی و شگفتی‌های عالم خلقت مشتمل بر چهار مقدمه و دو مقاله است؛ با مقاله اول، در علویات؛ مقاله دوم در سفلیات که شامل عناصر و معدنیات، نباتات و حیوانات است. این کتاب اول بار به اهتمام وستنفلد در ۱۸۴۸م در گوتینگن و ترجمه آلمانی نیمی از آن توسط ه.اته در ۱۸۶۸ میلادی در لایپزیک به طبع رسیده است (دلاوری، ۱۳۹۴: ۳۴). تصاویر موجود در عجایب‌المخلوقات در ۶ گونه موجودات عجیب تقسیم‌بندی شده است؛ موجودات عجیب در دو شاخه ترکیبی و تلفیقی قرار می‌گیرند. موجودات ترکیبی دارای چهار گونه است؛ شامل: ۱. پیکرانسانی ۲. پیکرحیوانی ۳. گیاهی ۴. صورافلاک؛ البته این دسته‌بندی‌ها خود به دسته‌بندی جزئی‌تری تقسیم شده است. همچنین موجودات تلفیقی شامل دو گونه ۱. قصص قرآنی و روایات الهی ۲. موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) ازدها، سیمرخ، دیو و فرشته تقسیم‌بندی شده است (افشار و صدری، ۱۴۰۰: ۱). نگارگران هر دو نسخه (با فاصله زمانی حدوداً یک قرن) به تصویر درآوردن موجودات عجیب و تخیلی از صور ترکیبی ۱. انسانی-حیوانی و ۲. حیوانی-حیوانی استفاده کرده‌اند و صور تخیلی با وجود عجیب‌بودن، هیچ کدام چهره‌هایی کریه، زشت و ترسناک ندارند و گویی هدف نگارگر به تصویر کشیدن زشتی‌ها نبوده است.

۶-۱- پیکر انسانی

نسخه عجایب‌المخلوقات با به تصویر درآوردن پیکر انسان با اصول مشخص و نشان‌دادن عواطف در صورت (که در نگارگری مرسوم نیست)، به نمود کلی از انسان رسیده است. این نقوش در عین اینکه از طبیعت الهام می‌گیرند، از قوه تخیل نیز برای خلق انسان استفاده کرده و فردیت را در نظر نمی‌گیرند و انسان در قالب قراردادی به انسان تبدیل شده است. خلق تصویر انسان با صورت و رفتارهای خرق عادت از جمله ویژگی‌های عجایب‌المخلوقات است. انسان در این نسخه با تغییراتی در ساختار و اندام‌های اضافی مانند دست‌ها و سرها به نمایش درآمده که نماد قدرت است یا با صورت ظاهری به کارهایی با نیروی ماورایی طبیعی انجام می‌دهد که این امری غیرمعمول است. این نگاره‌ها بدون سایه‌پردازی تصویر شده‌اند. دسته‌بندی این نگاره‌ها بدین ترتیب است: نقش انسان در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات؛ ۱. انسان با تغییر ابعاد و تناسبات انسانی / ۲. انسان‌های ترکیبی (ترکیب اجزای یک حیوان و انسان) / ۳. انسان‌های ترکیبی (ترکیب اجزای یک انسان حیوانات ترکیبی) / ۴. انسان با تغییر تعداد اعضا و تغییر تناسبات / ۵. انسان با تغییر تناسبات / ۶. ترکیب انسان با اجزای یک حیوان. دسته‌بندی بالا برای نسخه اول (قرن دهم) بدین شکل است (جدول ۱):

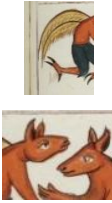
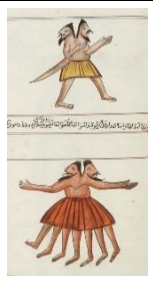
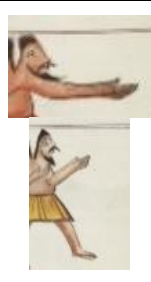

جدول ۱- نسخه عجایب المخلوقات قرن دهم، برای به تصویر درآوردن پیکر انسان (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳).

ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش های غیر انسانی	توضیحات
۱	انسان با ابعاد خارج از تعادل				در بخش بالای صفحه ابعاد سر و بدن با هم تناسب ندارند. در بخش پایین صفحه داشتن یک پا برای شخصیت انسان
۲	انسان های ترکیبی (ترکیب اجزای یک حیوان و انسان)				بخش های انسانی و غیر انسانی در هم تنیده اند
۳	انسان های ترکیبی (ترکیب اجزای یک انسان با حیوانات ترکیبی)				این نگاره از بخش کواکب (بخش علمی و ستاره شناسی) انتخاب شده است.
۴	انسان با تغییر تعداد اعضا و تغییر تناسبات				-
۵	انسان با تغییر تناسبات				تأکید بر قوای بدنی
۶	ترکیب انسان با اجزای یک حیوان				ترکیب انسان با گرگ و انسان با موجود دریایی

همان گونه که پیداست، با توجه به نقش پیکره انسان در دو نسخه، نگاره ها فراتر از تزئین صرف هستند و در روشن تر کردن حکایت های محمد بن محمود قزوینی مؤثر بوده اند. تصاویر این نسخ در خدمت متن بوده و نگارگران هر دو نسخه در به کارگیری غالب عناصر به متن وفادار بوده، اما در برخی موارد جزئی آزادانه عمل کرده اند. دسته بندی فوق برای نسخه دوم (قرن یازدهم) بدین شکل است (جدول ۲).

جدول ۲- نسخه عجایب المخلوقات قرن یازدهم، برای به تصویر درآوردن پیکر انسان (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳).

ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش های غیر انسانی	توضیحات
۱	انسان با ابعاد خارج از تعادل			-	به دلیل تغییر تناسبات انسانی، بخش انسانی و غیر انسانی همسان است
۲	انسان های ترکیبی (ترکیب اجزای یک حیوان و انسان)				-
۳	انسان های ترکیبی (ترکیب اجزای یک انسان با حیوانات ترکیبی)				
۴	انسان با تغییر تعداد اعضا و تغییر تناسبات			-	
۵	انسان با تغییر تناسبات		-	-	
۶	ترکیب انسان با اجزای یک حیوان				بخش انسانی کلیت فرم بدن و بخش غیر انسانی چهره ها و داشتن بدنی ترکیبی و داشتن دم است (در این نسخه در دو صفحه جداگانه)

۶-۲- پیکر حیوانی

بسیاری از نقوش حیوانی مربوط به افسانه هاست؛ از آنجایی که بسیاری از روایات و داستان های عجایب نامه ها با باورهای امروزین مردم شهرها و روستاهای ایران مطابقت دارد، بررسی و مطالعه نقوش عجایب نامه ها می تواند خاستگاه تاریخی باورها و چگونگی عمومیت و فراگیری آن ها را روشن سازد. عجایب نامه ها و شکل روایت در آن ها تأثیر مهمی بر پیدایش «افسانه» برخی دیگر از گونه های ادبیات عامه، همچون امثال و حکم نهاده است. درحقیقت می توان افسانه را شکل نهایی و فرم یافته ای از روایت عجایب نامه ها نامید که در مسیر نوشتاری اش به تحول رسیده است؛ حیوانات در نسخه

عجایب المخلوقات با توصیف ویژگی‌های‌شان و حکایات تاریخی و مذهبی مرتبط با آن‌ها به مخاطب معرفی می‌شوند. نگارگران با بهره‌گرفتن از تخیل به ایجاد نگاره‌های با اعضای بیشتر و بزرگ‌تر از حد طبیعت حیوانات ترکیبی پرداخته‌اند که گاهی قابل‌شناسایی نیستند. نقش حیوان در نسخه‌ی عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی؛ ۱. حیوانات طبیعی با تعداد اجزای چند برابر یا بدون داشتن بخشی از اعضای طبیعی یا بزرگ‌تر از ابعاد طبیعی / ۲. ترکیب حیوانات طبیعی با غرائب / ۳. حیوانات ترکیبی با غرائب / ۴. حیوانات ترکیبی (با اعضای حیوانات طبیعی) / ۵. حیوانات طبیعی (نزدیک‌ترین حالت به طبیعت). دسته‌بندی بالا برای نسخه‌ی اول (قرن دهم) بدین‌شکل است (جدول ۳ و ۴):

جدول ۳- نقش حیوان در نسخه‌ی اول عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی قرن دهم (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳).

ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش‌های غیر انسانی	توضیحات
۱	حیوانات طبیعی با تعداد اجزای چند برابر یا بدون داشتن بخشی از اعضای طبیعی یا بزرگ‌تر از ابعاد طبیعی		-		ترکیب مار عظیم‌الجثه و اژدهای هفت سر
۲	ترکیب حیوانات طبیعی با غرائب				ترکیب اسب، اژدها، انسان و پرنده
۳	حیوانات ترکیبی با غرائب		-		ترکیب گاو، عقاب و انسان با غرابی از جمله اژدها با ترکیب فیل
۴	حیوانات ترکیبی (با اعضای حیوانات طبیعی)				ترکیب فیل با پرنده و پای انسانی
۵	حیوانات طبیعی (نزدیک‌ترین حالت به طبیعت)		-		-

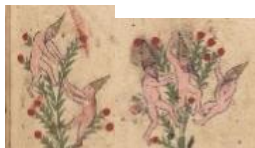
جدول ۴- نقش حیوان در نسخهٔ عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات قزوینی قرن یازدهم (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳).

ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش‌های غیر انسانی	توضیحات
۱	حیوانات طبیعی با تعداد اجزا چند برابر یا بدون داشتن بخشی از اعضای طبیعی یا بزرگ‌تر از ابعاد طبیعی				فقط بخش صورت، انسانی است
۲	ترکیب حیوانات طبیعی با غرایب				
۳	حیوانات ترکیبی با غرائب		-		
۴	حیوانات ترکیبی (با) اعضای حیوانات (طبیعی)				
۵	حیوانات طبیعی (نزدیک‌ترین حالت به طبیعت)		-		

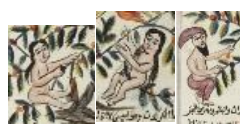
۳-۶- گیاهی

قزوینی به‌طور کامل ویژگی‌های گیاهان را از لحاظ منفعت و ضرر می‌شناخت، زیرا گیاه‌شناس همان پزشک و پزشک همان گیاه‌شناس بود و آن به سبب ارتباط نزدیک این دو حرفه بود؛ از این رو می‌بینیم که دانشمندان مسلمان از جمله قزوینی احتمالاً بسیاری به بررسی گیاهان دارویی می‌ورزیدند، زیرا آن‌ها در معالجات‌شان برای بیماران به آن گیاهان تکیه کامل داشتند و در نزد مورخان اتفاق نظر است که قزوینی در فهرست اسامی پیشرو علم گیاه‌شناسی قرار دارد. او به بررسی گونه‌های مختلف گیاهان و منافع آن‌ها اهتمام زیادی ورزید که در آن به دیدگاه‌های ابن وحشیه پیرامون ویژگی‌های عموم گیاهان تکیه داشت؛ اما قزوینی دربارهٔ منافع گیاهان بیشترین استناد را به دو کتاب قانون و شفای ابن سینا داشت. قزوینی به‌خصوص گیاهانی که منشأ غذایی و درمانی برای انسان محسوب می‌شوند را مورد بررسی قرار می‌داد (بیک باباپور، ۱۳۹۲: ۳۰). گیاهان در این نسخه شامل: ۱. ترکیب و آمیختگی حیوانات و انسان با گیاهان (منشأ پیدایش این نوع نقاشی از افسانه‌ای در باب درختی در جزایر واقواق مربوط است) // ۲. نزدیک به طبیعت. بعضی از این نگاره‌ها در جدول نسخهٔ عجایب المخلوقات ارائه شده، اختلاط ترکیب‌های سنتی-تزیینی و تخیلی را نشان می‌دهد. دسته‌بندی بالا برای نسخهٔ اول (قرن دهم) بدین شکل است (جدول ۵ و ۶).

جدول ۵- نقش حیوان در نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی قرن دهم (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش های غیر انسانی	توضیحات
۱	ترکیب و آمیختگی حیوانات با گیاهان				منشأ پیدایش این نوع نقاشی از افسانه‌ای در باب درختی در جزایر واقواق مربوط است
۲	نزدیک به طبیعت				

جدول ۶- نقش حیوان در نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی قرن دهم (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

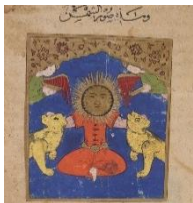
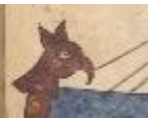
ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش های غیر انسانی	توضیحات
۱	ترکیب و آمیختگی حیوانات و انسان با گیاهان				درخت واقواق
۲	نزدیک به طبیعت		-		

۶-۴- صورالکواکب

اخترشناسی از قدیمی‌ترین دانش‌های بشری است. ابوالحسن عبدالرحمن صوفی رازی قسوی استاد ریاضی و ستاره‌شناس برجسته ایرانی سده چهارم است که در دوران دیلمیان در فارس می‌زیست. وی کتاب صورالکواکب را که نسخه تصحیح‌شده‌ای از المجسطی بطلمیوس بود، براساس مشاهدات رصدی خودش تألیف کرد (حسینی و کرمی بابااحمدی، ۱۴۰۲: ۲۶). متون و تصاویر مختلف در زمینه علم ستاره‌شناسی و احکام مربوط با نجوم در فرهنگ و تمدن‌ها در غرب و شرق، همچنین بناها و ابزار مرتبط با این علم برجای مانده است. بر طبق یافته‌های اخیر، در کاخ اموی «قصر عمره»، از سده اول هجری، قدیمی‌ترین نقشه آسمانی از صور فلکی در تمدن اسلامی بر جای مانده است (ولس، ۱۹۵۹: ۴). در طول تاریخ پیوسته متفکران در پی یافتن دلایلی برای توضیح رویدادهای جهان پیرامون خود بوده‌اند و آسمان را یکی از اصلی‌ترین عوامل وقوع این رویدادها می‌انگاشته‌اند، زیرا نوع تفکر انسان در دوران کهن تفکری نمادین بوده است در

تفکر آن‌ها گاه آسمان گره‌گشای اسرار زندگی و رقم‌زننده سرنوشت انسان و بخت او و گاه مسکن و مأوی ایزدان و خدایان بود. توجه به اصل اعتقادی گذشتگان مبنی بر تأثیر داشتن عالم کبیر (کیهان) بر عالم صغیر از اهمیت خاصی برخوردار است (شمس‌الدین، ۱۳۹۴: ۲). نقش صورالکواکب در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی؛ ۱. صورالکواکب با نقوش انسانی / ۲. صورالکواکب با نقوش حیوانی / ۳. صورالکواکب با نقوش ترکیبی / ۴. صورالکواکب با نقوش غریب. اگرچه برخی تصاویر گیاه و جانور و اقسام وحوش خیالی است، در بعضی موارد نگاره‌ها به توضیح مسائلی مهم، از قبیل تاریخ تصویر ستارگان و پاره‌ای مسائل تاریخی طبیعی، کمک کرده است؛ دسته‌بندی فوق برای نسخه اول (قرن دهم) بدین شکل است (جدول ۷ و ۸).

جدول ۷- نقش صورالکواکب در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن دهم (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش‌های غیر انسانی	توضیحات
۱	صورالکواکب با نقوش انسانی		 	-	
۲	صورالکواکب با نقوش حیوانی		-	-	
۳	صورالکواکب با نقوش ترکیبی				ترکیب انسان، حیوان، فرشته و کواکب
۴	صورالکواکب با نقوش غریب				ترکیب انسان، اسب، پرنده و اژدها
۵	صورالکواکب با نقوش اشیا				

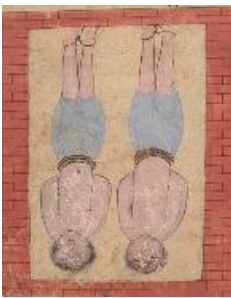
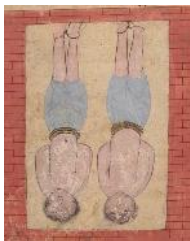
جدول ۸- نقش صورالکواکب در نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی قرن یازدهم (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش های غیر انسانی
۱	صورالکواکب با نقوش انسانی			-
۲	صورالکواکب با نقوش حیوانی		-	
۳	صورالکواکب با نقوش ترکیبی			
۴	صورالکواکب با نقوش غریب		-	
۵	صورالکواکب با نقوش اشیا		-	

۵-۶- قصص و روایات الهی شامل:

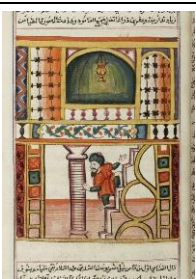
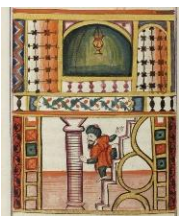
۱. داستان یوسف پیامبر / ۲. درگیری حضرت علی (ع) و اژدها. قصص و روایات الهی در جدول ۹ و ۱۰ دیده می شود.

جدول ۹- قصص و روایات الهی در نسخه عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات قزوینی قرن دهم (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

ردیف	نوع نگاره	نگاره	جزئیات	بخش انسانی نگاره	بخش های غیر انسانی
۱	داستان یوسف پیامبر	-	-	-	-
۲	درگیری حضرت علی (ع) و اژدها				
۳	معراج پیامبر و دیدن جهنم				-

جدول ۱۰- قصص و روایات الهی در نسخه عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات قزوینی قرن یازدهم

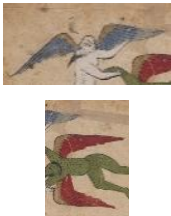
(مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

ردیف	نوع نگاره	نگاره	جزئیات	بخش انسانی نگاره	بخش های غیر انسانی	توضیحات
۱	داستان یوسف پیامبر					بخش غیر انسانی: تأکید بر معماری
۲	درگیری حضرت علی (ع) و اژدها					
۳	معراج پیامبر و دیدن جهنم				-	

۶-۶- موجودات عجیب و غریب (تلفیقی)

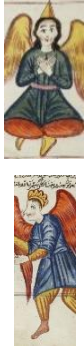
۱. اژدها/ ۲. سیمرغ ۳. دیو و فرشته. دسته‌بندی فوق برای نسخه دوم (قرن دهم) بدین شکل است (جدول ۱۱ و ۱۲).

جدول ۱۱- نقش موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) در نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی قرن دهم (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳).

ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش های غیر انسانی	توضیحات
۱	اژدها		-		شبیبه به مار با طول و عرض بیشتر
۲	سیمرغ	فاقد این نگاره	-	-	-
۳	دیو / غول				فرم کلی بدن شبیه به بدن انسان و بال ها شبیه به بال پرندگان
۴	فرشتگان				شباهت با نگاره های انسانی با نمایش بال

جدول ۱۲- نقش موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) در نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی قرن یازدهم (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش های غیر انسانی	توضیحات
۱	اژدها		-		-
۲	سیمرغ		در حال حمل انسان / شکستن کادر		نمایش ابعاد سیمرغ با قرارگیری کنار عناصر انسانی

		-		دیو/ غول	۳
				فرشتگان	۴

۷- دستاورد بررسی نگاره‌های مورد بررسی در جداول

عجایب‌نامه‌ها از بااهمیت‌ترین منابع برای شناخت حیات فرهنگی، باورها، آداب و معتقدات مردمان در گذر زمان هستند. داستان‌ها و افسانه‌هایی که در عجایب‌نامه‌ها نقل می‌شود، حاوی داده‌هایی درباره فرهنگ و فولکلور مردم بوده که در آثار دیگر کمتر با آن مواجه هستیم. انواع جادو، فواید و مضرات جادویی حیوانات، باطل‌السحرها، اجسام و سنگ‌ها و پدیده‌های طبیعی مانند کوه و دریا، انواع دیوان و موجودات ماورایی همچون پری، جن، غول، نسناس، دوالپا، دجال و... مجموعه‌ای از باورها و اعتقادات رایج هر عصر را به تصویر درمی‌آورند. به این سبب، بررسی عجایب‌نامه‌ها به تکمیل منابع فولکلور، مردم‌شناسی و تاریخ اجتماع کمک شایانی می‌کند. مطالعه تطبیقی عجایب‌نامه‌ها امکان بررسی خط سیر و تطور، تکامل یا تغییر باورها و معتقدات مردم از دوره‌ای به دوره دیگر را ایجاد می‌کند.

۸- نتیجه‌گیری

منابعی که برای نگارش کتاب عجایب‌المخلوقات مورد استفاده قرار گرفته‌اند، دو دسته‌اند؛ آثاری که از قبل در رشته‌های مختلف نگاشته شده و همچنین مطالبی که جهانگردان آن زمان، مانند ابن فضلان، نقل کرده‌اند. با توجه به سؤال یک می‌توان گفت: نگاره‌های عجایب‌المخلوقات در شش گونه موجودات عجیب تقسیم‌بندی شده است. این عناصر در قالب موجوداتی در دو شاخه ۱. ترکیبی و ۲. تلفیقی تقسیم‌بندی شده‌اند. موجودات ترکیبی، چهار گونه شامل: ۱. پیکرانسانی ۲. پیکرحیوانی ۳. گیاهی ۴. صورافلاک است. بخش تشریح صور، مربوط به بخش ابتدایی متن نسخه‌هاست. این دسته‌بندی به دسته‌بندی جزئی‌تری تقسیم شده است. موجودات تلفیقی شامل دو گونه: ۱. قصص قرآنی و روایات الهی ۲. موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) اژدها، سیمرغ، دیو و فرشته تقسیم‌بندی شده است. در بخش سوم نسخه متنی این کتاب در مورد هواشناسی سخن گفته شده و در موالید سه دسته انسان، جماد و نبات توضیحاتی آورده شده است. تصاویر مربوط به این بخش در قالب موجودات ترکیبی در این پژوهش جای گرفته‌اند. سؤال دوم را می‌شود به این صورت پاسخ داد: نگارگر با توجه به متن و همچنین تخیل خود، نگاره‌هایی عجیب و غریب ایجاد کرده است که انواع دسته‌بندی موجود در این نگارش را شامل می‌شود. رنگ نگاره‌های این نسخه (قرن دهم)، به صورت کاملاً تخت و یکدست قرار گرفته و برای بعدنمایی به کار گرفته نشده‌اند. شیوه ترسیم در انسان‌ها و حیوانات غیرواقع‌نما و در اشیا، پرندگان و گیاهان به واقعیت

نزدیک شده است. قلمگیری‌ها به صورت خطوط با ضخامت یکسان در تمام نقاط و فاقد تندی و کندی است و هدف از این کار، تفکیک رنگ‌های مجاور است. توجه به ریزه‌کاری، سادگی و درعین حال صراحت در طراحی در ترسیم نگاره‌ها محسوس است. تصویر زن در این نسخه فاقد تمایزات تصویری با تصویر مرد است و زن و مرد در قالب تقریباً یکسان به تصویر درآمده‌اند. صور افلاک در این نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قرن دهم در وفاداری با نسخه‌های صورالکواکب عبدالرحمان صوفی) و بدون تخیل نگارگر است. صور افلاک جمادی، صور افلاک نقوش انسانی در هماهنگی با نوع ساده‌نمایی این نسخه ساده ترسیم شده و فاقد جزئیات است؛ قصه‌ها و روایات الهی از همین قاعده پیروی می‌کند. نگارگر با نگاهی به باورهای عامیانه، بر جنبه‌های خیر و شر و شرح زندگی پیامبران و ائمه و توصیفات معنویت، با بیان نمادین، نگاره‌هایی را خلق کرده است. از آنجایی که نگارگری مرتبط با شعر و فلسفه است، آنچه در این نمونه نگاره از عالم حسن تصویر می‌شود و به تصویر درمی‌آید، نمودی نامحسوس است که توسط انسان خلق شده و به آن عجیب می‌گویند؛ مانند براق. موجودات عجیب در باورهای عامه نقش ویژه‌ای دارند. ذهن بشر نخستین، با دیدن مخلوقات تلفیقی و ترکیبی متعجب می‌شد، زیرا خلق آن‌ها شگفت‌انگیز است. موجودات غریب (تلفیقی) شامل: اژدها، سیمرخ، دیو و فرشتگان با تنوع نگاره‌ها، نشان از مهارت نگارگر در پرداختن به موضوعاتی است که گرچه درواقع با آن مواجه نیست، نگارگر قادر است به صورت ذهنی فرم‌های متنوعی را تجسم کند. بدن اژدها شبیه به مار (خزنده) است که هم در فرم و هم در ابعاد آن از نظر طول و عرض اغراق شده است؛ طول بدن کوتاه‌تر از نمونه‌های اژدها در نگارگری و عرض آن بیشتر از مار در واقعیت.

رنگ نگاره‌های نسخه قرن یازدهم به صورت چند تناژ از یکرنگ روی یک سطح و برای بعدنمایی به‌کار گرفته شده است. شیوه ترسیم در انسان‌ها و حیوانات، اشیاء، پرندگان و گیاهان تقریباً سعی شده است واقع‌نما و به واقعیت نزدیک باشد (با فراموش‌نشدن بهره‌گیری از خیال). قلمگیری‌ها به صورت تندی و کندی است و با هدف ایجاد تنوع خط و ایجاد تمرکز بر پستی و بلندی‌های نگاره است. در نگارگری خطوط نقش مهمی را داراست و تا اندازه‌ای حائز اهمیت است که نبود سایه را کم‌رنگ و حتی از بین می‌برد. بدین شکل که خط همواره با ضعف و قوت قلم ترسیم می‌شود؛ با فشار بر قلم قوت (کندی) و با کم کردن فشار قلم ضعف (تندی) ایجاد می‌شود. بی‌توجهی به ریزه‌کاری و صراحت و کلی‌گویی در طراحی و رنگ در ترسیم نگاره‌ها قابل توجه است. زن و مرد در این نسخه نیز قالب تقریباً یکسان به تصویر درآمده‌اند (با تفاوت‌های جزئی از قبیل موی بلند برای زنان). صورافلاک در این نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قرن یازدهم در وفاداری با نسخه‌های صورالکواکب عبدالرحمان صوفی) و بدون تخیل نگارگر است. فاقد جزئیات بودن و افراط در خلاصه‌سازی نقوش از ویژگی‌های بارز آن است؛ قصه‌ها و روایات الهی نیز پیرو همین قاعده‌اند. از آنجایی که نگارگری مرتبط با ادبیات، شعر و فلسفه است، آنچه در این نمونه تصویری از عالم حسن تصویر می‌شود و به تصویر درمی‌آید، نمودی نامحسوس است که توسط انسان خلق شده و به آن عجیب می‌گویند؛ مانند براق. موجودات غریب (تلفیقی) بسیار ساده‌سازی شده و درعین حال از نظر ایجاد شگفتی در مخاطب بسیار قدرتمند عمل می‌کنند. نگارگر برای موجودات حقیقی و خیالی ارزش یکسانی قائل است و به همان اندازه که در ترسیم موجودات واقعی دقت به خرج داده، برای کشیدن موجودات تخیلی نیز همین روش را به‌کار برده است.

منابع

- افشار، لیلا؛ صدری، مینا. (۱۴۰۰). گونه‌شناسی موجودات عجیب در نسخه عجایب‌المخلوقات طوسی (قرن ۶ ه.ق). هنرهای صناعی/اسلامی. سال پنجم. شماره ۲، صص ۱-۱۸.
- اشکوری، محمدجعفر؛ موسوی، سید جمال؛ صادقی، مسعود. (۱۳۹۶). عجایب‌نگاری در تمدن اسلامی: خاستگاه و دوره‌بندی. فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام. دوره نهم، شماره ۳۳، صص ۲۹-۵۲.

بیک‌باباپور، یوسف. (۱۳۹۲). *عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات*. تهران: سفیر اردهال.

تیموری، نرگس؛ چنگیز، سحر. (۱۴۰۱). اسطوره‌شناسی تمثیلی انسان‌های چندعضوی نقش‌شده در عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات (نسخه عربی مصور کتابخانه بوردو فرانسه). *فردوس هنر*، دوره سوم، شماره ۱۰، صص ۷۸-۹۱.

DOI: 10.30508/fhja.2024.2013170.1168

حاتمی، امیرحسین. (۱۳۹۸). بررسی انتقادی سنت عجایب‌نگاری در جهان اسلام؛ مطالعه موردی عجایب‌المخلوقات زکریای قزوینی. *پژوهشنامه تاریخ اسلام*. جلد ۱. شماره ۳۴. صفحات ۸۹-۱۱۲.

حسینی، سید رضا؛ کریمی بابااحمدی، زینب. (۱۴۰۲). بررسی تطبیقی شکل و صور تزئینی صورت‌های فلکی در سه نسخه صورالکواکب عبدالرحمان صوفی. *جلوه هنر*. دوره پانزدهم. شماره ۳. doi:10.22051/jjh.2023.42316.1899

دلاوری، دینا. (۱۳۹۴). تحلیل و بررسی تصاویر کهن‌ترین نسخه خطی عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی موجود در کتابخانه مونیخ؛ با تأکید بر موجودات بحری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته ارتباط تصویری، دانشگاه الزهرا.

ذبیحی، مریم؛ سلیم‌زاده، محمدجعفر؛ فرخ‌فر، فرزانه. (۱۳۹۹). تحلیل تطبیقی شخصیت‌پردازی موجودات تخیلی-تلفیقی در نگاره‌های نسخ عجایب‌المخلوقات قزوینی مکتب ایلخانی و مکتب گورکانی. *فصلنامه نگره*. دوره پانزدهم، شماره ۵۵.

صص ۳۵-۴۷. doi: 10.22070/negareh.2020.3020

شمس‌الدین، شبنم. (۱۳۹۴). *آیکون‌نگاری سیاره زحل/ کیوان در نگارگری ایرانی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر. دانشگاه هنر اصفهان.

صادقی‌نیا، سارا. (۱۴۰۱). بررسی انسان‌نگاره‌های نسخه خطی عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات (مطالعه موردی نسخه خطی عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی). *پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی*، دوره بیست‌ودوم، شماره ۳، صص ۳۴۳-۳۷۰. SID. https://sid.ir/paper/1055170/fa

کامیار، مریم؛ زارع خلیلی، مریم. (۱۴۰۰). نقش عجایب‌نگاری در سنت دانشنامه تصویری ایران نمونه موردی: دانشنامه مصور عجایب‌المخلوقات قزوینی. *مطالعات دانشنامه‌نگاری*. دوره اول، شماره ۱، صص ۱۷۹-۲۰۰.

شایگان، مریم؛ غلام‌رضاییگی، مریم؛ سلطانی‌نیا، وحیده. (۱۴۰۰). بررسی ویژگی‌های سبکی عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات طوسی با تأملی در سطح فکری. *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*. دوره شانزدهم. شماره ۳. صص ۱۵۳-۱۳۷.

مسعودی امین، زهرا. (۱۴۰۱). تطبیق شکلی نگاره‌های افلاک در نسخه‌های عربی (۶۷۸ ق)، فارسی (۸۹۸ تا ۹۹۷ ق)، عربی (۱۱۴۸ تا ۱۱۶۸ ق) «عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات» قزوینی و کتاب «التفهیم لاوائل صناعة التنجیم».

فصلنامه نگره. (۶۲) ۱۷. ۲۱۱-۱۹۳. Doi: 10.22070/negareh.2021.13818.2681

Afshar, L; Sadri, M. (2021). Typology of strange creatures in the version of Ajayib al-Makhlūqat al-Tusi (6th century AH). *Islamic Industrial Arts*. Year 5. Issue 2 (7 consecutive). Pages 1 to 18, (Text in Persian).

Ashkevāri M J, Moosavi S J, Sadeghi M. (2017). Wonder Book Writing: Origin and Chronological Classification. *Islamic history studies*; 9 (33): 29-52, (Text in Persian).

Beik Babapour, Y. (2013). *The Wonders of Creation and the Strangeness of the Existences*. Tehran. Safir Ardehal Publications, (Text in Persian).

Delavari, D. (2015). *Analysis and study of the images of the oldest manuscript of the Qazvini Ajaib al-Makhlūqat wa Ghareib al-Mujudat in the Munich Library; with emphasis on marine creatures*. Thesis for the degree of Senior Master in Visual Communication. Supervisor: Eft al-Sadat Afzal Tusi. Advisor: Hajar Salimi Namin. Faculty of Art. Al-Zahra University, (Text in Persian).

Gholamrezabigi M., Shaygan M., Soltaninia V. (2023). Investigating the stylistic features of the Tusi's Ajaeb al-makhlūghat and Gharaeb al-makhlūghat with a reflection on the intellectual level. *JOURNAL OF STYLISTIC OF PERSIAN POEM AND PROSE (BAHAR-E-ADAB)*, Volume:16, Issue:3: 137-153, (Text in Persian).

hatami A H. Critical Study of wonder book writing tradition in the Islamic World; A case study on Zakaria Qazvini's 'Ajā'ib al-Makhlūqāt. *Islamhistory* 2019; 1 (34), (Text in Persian). Hatami, A-H (2019). A

- critical study of the tradition of painting wonders in the Islamic world; a case study of Zakaria Qazvini's *Ajayib al-Makhlūqat*. *Research Journal of Islamic History*. Volume 1. Issue 34. Pages 112-89, (Text in Persian).
- Hoseini, S. R., & Karimi Baba Ahmadi, Z. (2023). A Comparative Study of Constellation Shapes and Decorative Imagery in Three Versions of Abd al-Rahman al-Sufi's "Kitāb Suwar al-Kawākib". *Glory of Art (Jelve-y Honar) Alzahra Scientific Quarterly Journal*, 15(3), 26-39. doi: 10.22051/jjh.2023.42316.1899, (Text in Persian).
- Kamyar, M., & Zare Khalili, M. (2021). The role of miraculous writing in the tradition of Iranian visual encyclopedia Case study: Illustrated encyclopedia of The Qazvini's The wonders of creatures. *Encyclopedia Studies*, 1 (1), 179-200, (Text in Persian).
- Kazempour, M., & Zadmiri, S. (2023). Retrieving the Shape of War Equipments of the Ilkhani Era, Based on the Pictures of the Historical Sources of the Period. *Glory of Art (Jelve-y Honar) Alzahra Scientific Quarterly Journal*, 15(1), 72-91. doi: 10.22051/jjh.2023.41696.1851, (Text in Persian).
- Masoudi Amin, Z. (2022). Formal Comparative Study of Cosmos Paintings in Qazvini's "Ajā'ib al-Makhlūqāt wa Gharā'ib al-Mawjūdāt" and "Al-Tafhim li Awa'il Sana'at al-Tanjim" Arabic Version (1280 AD), Persian Version (1500-1599 AD), Arabic Version (1750-1770 AD). *Negareh Journal*, 17(62), 193-211. doi: 10.22070/negareh.2021.13818.2681, (Text in Persian).
- Sadeghinia, S. (2022). A Study human-motifs of Ajā, 'ib al-makhlū, qā, t wa gharā, 'ib al-mawjū, dā, t Manuscript (A Case Study of Ajā, 'ib al-makhlū, qā, t wa gharā, 'ib al-mawjū, dā, t of Astan Quds Razavi Central Library Manuscript). *JOURNAL OF CRITICAL LITERATURE AND HUMANITIES*, 22(3), 343-370. SID. <https://sid.ir/paper/1055170/en>, (Text in Persian).
- Sadeghinia, S. (2022). Study of anthropomorphic figures in the manuscript of Ajaib al-Makhlūqat va Gharayib al-Mu'oodu't (A case study of the manuscript of Ajaib al-Makhlūqat va Gharayib al-Mu'oodu't in the Central Library of Astan Quds Razavi). *Journal of Critical Research in Humanities Texts and Programs*, 22 (3), 343-370. SID. <https://sid.ir/paper/1055170/fa>, (Text in Persian).
- Samkhaniani, M., Akhyani, J. (2023). Manifestation of the Knowledge of 'Properties of Elements' in Persian Mythological and Allegorical Stories (Relying on Nozhat Nameh Alaei, Ajayeb almakhlūqat, Javaher Nameh Nezami, and Al Abniyeh an Haqayeq Al Adviyeh), *Textual Criticism of Persian Literature*, 15(2), 1-16. magiran.com/p2596318, (Text in Persian).
- Shams al-Din, Shabnam. (2015). *Iconography of the planet Saturn/Saturn in Iranian painting. Master's thesis in the field of art research*. Isfahan University of Art, Faculty of Religions and Civilization, (Text in Persian).
- Timuri, N; Chengiz, S. (2022). The allegorical mythology of multi-membered humans depicted in the wonders of creation and the wonders of existence (illustrated Arabic version of the Bordeaux Library, France). *Firdaws-e-Honar*. (10) 3. 91-78. DOI: 10.30508/fhja.2024.2013170.1168, (Text in Persian).
- Wellesz, E. (1959). An early al-Šūfī manuscript in the Bodleian library in Oxford: a study in Islamic constellation images. *Ars Orientalis*, Vol 3, 1-26.
- Wellesz, E., (1959). An early al-Šūfī manuscript in the Bodleian library in Oxford: a study in Islamic constellation images. *Ars Orientalis Voi.3*, 1-26.
- Zabihi, M., Salim-Zadeh, M., & Farrokhfar, F. (2020). A Comparative Study on Characterization of Imaginary-Synthetic Beings in The Miniatures of the Wonders of Creation, by Zakariya al-Qazwini, Schools of Painting in the Ilkhanid and Mughal Eras. *Negareh Journal*, 15 (55), 35-47. doi: 10.22070/negareh. 2020.3020, (In Persian).
- URL1: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84324887>
- URL2: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8406160j/f1.planchecontact>